

В. Й. ГОРОБЕЦЬ З ІСТОРІЇ НАЗВ КОЛЬОРІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Про те, що абстрагування кольорової ознаки відбувалося з давніх-давен, може свідчити загальна назва *колір*, відома в латинській мові (лат. *color*) вже з набором таких різних значень:

- 1) «барва, забарвлення»;
- 2) «колір (обличчя)», переносне «краса, окраса»;
- 3) «мовне забарвлення, мовний колорит» та ін. Але як давно сформувалися

основні структурно-семантичні типи назв кольорів в українській мові? На це питання можна достовірно відповісти тільки тоді, коли буде обстежена вченими і старанно вивчена вся літературна (друкована і рукописна) продукція минулого, що зберігається в архівах і рукописних фондах бібліотек нашої країни.

Дослідження мови оригінальних рукописних ділових документів («Протоколи Полтавського полкового суду за 1747—1757 рр.»¹, «Реєстр для пам'яті» Якіма Федоровича про украдені речі за 1723 р.², «Тестаментъ» Василя Жермана, значкового товариша полку Стародуб-ського за 1724 р.³ та ін.), а також пам'яток історично-мемуарної прози XVIII ст., писаних на Лівобережжі (діаріюшів, або щоденних записок, щоденників, серед яких виділяються багатомномна праця друга Ф. Прокоповича, відомого діяча і письменника Я. А. Марковича⁴, журнал стародубського полкового судді, а згодом генерального хорунжого М. Д. Ханенка⁵, журнал гетьманської канцелярії за 1722—1723 рр.⁶ та діаріюші Генеральної військової канцелярії за 1727—1731 рр.)⁷ дає в руки дослідника надійні, вивірені матеріали для з'ясування історичної послідовності утворення сучасної системи українських назв кольорів.

Можна стверджувати, що в українській мові першої половини XVIII ст. вже склалися визначальні структурно-семантичні розряди аналізованої лексики. Дальше уточнення кольорових ознак зумовлювалося, з одного боку, самим розвитком фарбівництва у зв'язку з піднесенням промислово-мануфактурного виробництва (створення на Україні і в Росії перших текстильних фабрик спричинилося до удосконалення техніки фарбування), з другого — посиленням обліково-розрахункових операцій у старшинських господарствах, що ставали все більш товарними (на облік бралася кожна «скотина», «товариша» з урахуванням масті). Разом з тим завезення із Західної Європи нових предметів із специфічним забарвленням заповнило деякі «прогалини» у колірній гамі за рахунок іншомовних слів та похідних від них утворень.

В українській мові XVIII ст. були широковживані загальні назви кольорів: *коліорь* — непрямим свідченням існування цього слова може бути похідне складне утворення *розноколіорний* — ЖХ, 22 (1722)⁸, та слово *фарба* (від нім. *Farbe*) — М, 299 (1733), ЖХ, 113 (1733), від якого виявлено ряд похідних, пов'язаних із процесом фарбування тканин: *фарбоватися* — ЖХ, 39 (1732), *фарбованне* — ЖХ, 103 (1733), *офарбоване* — ЖХ, 42 (1732), *фарбований* — ЖХ, 148 (1742). Пор. також назви ремісників цієї сфери: *фарбейник* — ЖХ, 102 (1733), *фарбелница* — ЖХ, 39 (1732).

Зібрані в досліджуваних пам'ятках назви кольорів членуються на чотири основні підгрупи:

1) Невмотивовані (з утраченою внутрішньою формою) назви, в яких означення певного кольору безвідносно до міри його вияву є основним значенням слова, як-от: *бѣлий*

¹ Далі скорочено: Пр. ПС.

² Далі скорочено: Реєстр.

³ Далі скорочено: Тест. Жерм.

⁴ Далі скорочено: М.

⁵ Далі скорочено: ЖХ.

⁶ Далі скорочено: ЖК.

⁷ Далі скорочено: ДК.

⁸ У дужках зазначаємо рік запису. У прикладах зберігається давня орфографія. — Ред.

— М, 78 (1724), 285 (1733); *блакитний* — М, 23 (1723); ДК, 37 (1727); ЖХ, 16 (1730); *голубий* — ЖХ, 349 (1748); *жовтий* — М, 307 (1729), 235 (1739), ПО зв. (1750); *зелений* — ЖХ, 166 (1720); ДК, 156 (1729); *рудий* — М, 307 (1729); *синій* — ДК, 37 (1727); М, 319 (1740); *сирій* — М, 51 зв. (1744); *червоний* — ЖХ, 21 (1722); М, 179 (1727); ДК, 156 (1729); *чирвоний* — М, 179 П727) і *красний* — М, 222—223 (1732); *чорний* — ЖХ, 16 (1722); М, 77, 107 (1724); *чорний* — ЖХ, 383 (1748).

2) Слова, які своєю основою передають колірну якість тканини вмотивовано, вказуючи при цьому на типове забарвлення а) листя певної рослини: *кропивного цвіту* — ЖХ, 349 (1748) або *кропив'ястий* — Пр. ПС, II, 430 (1753); б) суцвіття або квітки рослини: *василковий* — ЖХ, 156 (1742); Пр. ПС, I, 159 зв. (1748); *рожевий* — М, 25, 33 (1723); *фіялковий* — М, 127 зв. (1749); в) плоду рослини: *вишневий* — М, 17 (1730); *гранатовий* — М, 307 (1729); Пр. ПС, I, 159 (1748), II, 193 (1752); *гранатовий* — ЖХ, 40 (1732); Реєстр I, 285 (1723); *кофейний* — ЖХ, 129 (1733); *маковий* — М, 8 (1744); Пр. ПС, II, 432 (1753); *помаранчевий* — М, 38, (1748); г) пір'я птаха: *канаровий* — М, 134 (1727), 334 (1729); д) крові: *кривавий* — Тест. Жерм., 19 зв. (1724); М, 197 (1727); е) золи: *попелястий* — ЖХ, 31 (1731); М, 144 (1752); е) каменю: *мармуровий* — М, 299 (1733).

3) Назви, які означають колірну ознаку за її інтенсивністю: *темнозелений* — ЖХ, 37 (1732); *темнокофейний* — М, 162—163 (1732); *жолтоговорящий* — ЖХ, 212 (1743).

4) Слова, які виражають проміжні кольори чи відтінки у відношенні до основного кольору, що прийнятий за норму: *близький з зеленим* — М, 155 (1731); *красно-сирій* — М, 403 (1734); *рудосирій* — М, 310 (1729).

5) Серед назв, які характеризують кольоровість тканини, не вказуючи, однак, на конкретний колір, виділяються слова, що своїм змістом відображують спосіб забарвлення тканини: *насичений* — М, 125 зв. (1746), 106 зв. (1750); *взористий* — М, 125 зв. (1746), 106 зв. (1750); *квітчастий* — М, 300 (1729), 222—223 (1732) чи *квітчастий* — М, 223 (1732); або визначають лише ступінь інтенсивності кольору: *близкий* — М, 254 (1728); *темний* — М, 202 (1732); *темноватий* — М, 141 (1731).

Найдавнішими є, звичайно, назви, що втратили свою внутрішню форму. *Близький, жовтий, зелений, сирій, чорний* — це так звані первинні назви, які є спільним надбанням слов'янських мов і сягають корінням аж у праслов'янський мовний ґрунт. Давніми щодо походження є також назви *рудий, синій, червоний, голубий*. Остання назва в цей період розвитку української мови поступається перед словом *блакитний*.

Умотивовані назви кольорів — це слова пізнішого походження, що не втратили семантичних зв'язків з утворюючим словом і можуть легко замінюватися у певній мовній ситуації відповідними іменниковими порівняльними зворотами, напр.: *василковий*, тобто кольору суцвіття васильків. Значення слів цієї групи особливих пояснень не потребують, крім назв *гранатовий (гранатовий)* та *канаровий*. Прикметник *гранатовий* подано у пам'ятках української мови XVI ст. із значенням кольору плода *Punica granatum* — темносиній, індиговий. У польській мові прикметник *granatowy* вживається на означення кольору, починаючи з XVII ст. Розглядане слово є дериватом на базі іменника *гранатъ*, що етимологічно виводиться за посередництвом нім. *Granat* з латинської назви плода (rotum) *granatum*. Прикметник *канаровий* походить від *канарь* — назви співучого птаха з жовтим оперенням, завезеного до Європи з Канарських островів у XVI ст. (пор. фр. canari). Неологізмом в українській мові першої половини XVIII ст. є прикметник *кофейний*, запозичений на означення кольору з мови російської (пор. «Покажи мне кофейную тафту»)⁹. Ця назва відзначена також у документах Сулимівського архіву під 1758 р.¹⁰ Закріпленню її в мові сприяло поширення слів *кофе, кофейникъ* у зв'язку із зміцненням торгівлі з Росією. Можливо, і композит *темно-кофейний* є деривативним утворенням на ґрунті російської мови

⁹ Кокорев Л. В. Хрестоматия по русской литературе XVIII в. М., 1952, с. 402.

¹⁰ Сулимковский Архив, фамильные бумаги Сулимов, Скоруп и Войцеховичей XVI—XVIII в. К, 1884, с. 239.

(фіксується у пам'ятці під 1792 р. на означення кольору з відтінком)¹¹. Поняття «оранжевий» передає українську назву *жолтогорящий*, що має книжну звукову форму. Літературній мові XVI ст. відомий був прикметник *жолтогорячий* (пор. «Стихар дияконскыи кытайки жолтогорячой»). Коло умотивованих назв кольорів в українській мові XVIII ст. невпинно поширювалося, і це є доказом їх дальшого розвитку. Так, у «Протоколах Полтавського полкового суду» трапляються ще: *каралевий* (I, 16 зв., 1750 р.), *оливковий* (II, 196 зв., 1752 р.), *сталевий* (II, 361, 1753 р.).

Українська мова в першій половині XVIII ст. мала достатню кількість слів для вираження розгалуженої гами кольорів. Розглянемо у цьому зв'язку такі спеціалізовані назви кольорів, як назви масті тварин, що можуть доповнити, а то й поширити відомі вже на той час структурно-семантичні типи.

За своєю семантикою та структурою система назв кольорів шерсті свійських тварин, переважно коней та волів, є надзвичайно різноманітною. Виявлені в діаріюшах назви масті коней поділяються на такі розряди:

1) Невмотивовані (з утраченою внутрішньою формою) назви, які означають певний колір безвідносно до міри його вияву, як-от: *б'їлий* — М, 31 (1723); *буланний* — Ж, 26, 33 (1741); ЖХ, 506 (1753); М, 54 (1756); *бурий* — М, 339 (1734), 94 (1742); *гн'їдий* — М, 30 (1723); ДК, 37 (1727); *карий* — М, 241 (1728), 26 (1741), 183 зв. (1747); *рижій* — М, 28, 35 (1723); ДК, 37 (1727); *сивий* — ЖХ, 16 (1730); М, 17 (1735), 159 зв. (1752), 130 зв. (1759). Пестливі форми: *б'їленкий* — М, 33 (1741); *буланенкий* — М, 98 (1742), 50 зв. (1756); *гн'їденкий* — М, 48 (1723); ЖХ, 10 (1730), 19 (1731); М, 54 (1742), 210 зв. (1754), 181 зв. (1761); *каренкий* — М, 159 зв. (1752); *риженкий* — М, 106 (1758); *сивенкий* — М, 339 (1740); М, 38 (1741).

2) Слова, які своєю основою передають колірну якість умотивовано, опосередковано, вказуючи при цьому на типове забарвлення а) пір'я птаха: *вороний* — М, 48 (1723), 385 (1734), 183 зв. (1747), 159 зв. (1752) та ін.; *шпаковатий* — М, 141 (1724), 33 (1741), 125 зв. (1746); б) волосяного покриву гризунів: *мишастий* — М, 26, 33, 39 (1741), 98 (1742), 125 зв. (1746); в) рослинних плодів: *каштановатий* — М, 314 (1729), 39 (1741), 125 зв. (1746); г) відходів хлібних культур, що відвіюються після обмолоту: *половий* — М, 125 зв. (1746), 21 (1748), 189 зв. (1753); г) молочного продукту: *масловатий* — М, 112 (1731), 35 (1741), 98, 100 (1742). Засвідчено також пестливі форми: *вороненкий* — М, 100 (1742); *мишас-тенкий* — М, 79 (1742); *шпаковатинкий* — М, 100 (1742); *половенкий* — М, 211 зв. (1754), 61 зв. (1757).

3) Назви, які означають колірну ознаку за її інтенсивністю: *св'їтлобуланний* — М, 289 (1733), 39 (1741) і *яснобуланний* — М, 22 (1748); *св'їтлогнідий* — М, 374 (1734), 33 (1741); *св'їтлокаштановатий* — М, 113 (1727); *темнобуланний* — М, 39 (1741), 100 (1742); *темнобуланенковий* — М, 294 (1739); *темногн'їдий* — М, 49 (1723), 374 (1734); *темнокарий* — М, 100 (1742).

4) Слова, які виражають проміжні кольори чи відтінки у відношенні до основного кольору: *воронокарий* — М, 184 (1747); *гн'їдокарий* — М, 45 (1748); *гн'їдокаштановатий* — М, 134 (1737); *гн'їдомишастенкий* — М, 134 (1737); *жовтобуланний* — М, 202 (1754); *карогн'їдий* — М, 330 (1740); *красногн'їдий* — М, 372 (1740), 120 зв. (1751).

5) Слова, які означають спосіб поєднання кольорів: *строкатий* — М, 382 (1734), 103 зв. (1758), 136 зв. (1759); *чалий* — М, 124 (1724), 39 (1741); пестлива форма: *чаленкий* — М, 94 (1742).

6) Складні назви, які першим компонентом вказують на колір, а другим визначають спосіб забарвлення шерсті: *буланострокатий* — М, 182 (1725), 177 (1753), 98 зв. (1758); *бурострокатий* — М, 211 зв. (1754); *воронострокатий* — М, 37 (1723); ЖХ, 39 (1732); *гн'їдострокатий* — М, 183 зв. (1747), 177 (1753), 130 зв. (1759), 162 (1760); *карострокатий* — М, 215 зв. (1754), 50 зв. (1756); *рижострокатий* — М, 37 (1723), 210 зв. (1754) і *рижострокатенкий* — М, 28—29 (1723); *сивострокатий* — М, 37 (1723).

¹¹ Див: *Huttel-Worth G. Die Bereicherung des russischen Wort-schatzes im XVIII Jahrhunderts. Wien, 1956, c 200.*

7) Назви суміжного типу, що становлять словосполучення, в яких підпорядковуючий складник визначає основний колір шерсті, а другий складник вказує на відхилення у забарвленні певних частин тіла тварини: *гнідій лисой* (тобто гнідий з білою плямою на лобі) — М, 90 (1724); *рижій з лисиною* — М, 98 (1742), або *рижій лисий* — М, 100 (1742); *буланий чорногривий* — М, 18, 33 (1741), 100 (1742); *жовтобуланий б'їлогривий* — М, 177 (1753); *вороній б'їлоногий* — М, 90 (1724); *б'їлоногий вороний* — М, 18 (1741); *темног'їдий белоногий* — М, 59 (1742); *карій б'їла нога задня* — М, 79 (1742); *вороненкий под мичкою задня нога б'їла* — М, 98 (1742); *масловатий б'їлая грива и хвостъ* — М, 112 (1731); *ясног'їдий б'їлокопитий* — М, 374 (1734).

Окремий тип назв масті коней утворюють словосполучення, в яких перший компонент позначає забарвлення шерсті, а другий вказує на особливості формування гриви: *бурий грива на право, мишастий грива на л'їво, буланий грива на оба боки, карій грива на л'їво, масловатий грива на л'їво, вороний грива на оба боки* — М, 79 (1742).

Серед назв, які позначають масть великої рогатої худоби (волів), виділяються слова, що передають одноколірне забарвлення шерсті тварин: *б'їлий* — М, 92 (1742); *г'їдий* — М, 124 (1724); *рижій* — М, 124 (1724); *сивий* — М, 201 (1725), 92 (1742); *чорний* — М, 92 (1742), *половий* — М, 124 (1724). На інтенсивність кольорової ознаки чи поєднання певних кольорів вказують назви *темнос'їрій, чорнос'їрій* — М, 201 (1725). Віл, шерсть у якого забарвлена латочками, позначається в діаріюшах прикметником *рябий* — М, 92 (1742). В окрему групу об'єднуються складні слова, коли один компонент позначає основний колір шерсті тварини, а другий вказує на те, що шерсть забарвлена не суцільно, в окремих місцях виступають білі смуги та латки: *г'їдопер'їстий, рижопер'їстий, перистос'їрій* — М, 201 (1725).

Генетичну основу засвідчених назв складають давні спільнослов'янські слова: *б'їлий, вороний, г'їдий, рижий, сивий, чорний, половий*. Деякі назви масті сформувалися в давньоруську добу та пізніше на ґрунті запозичень із тюркських мов: *бурий* (тюрк. *buğ*), *буланий* (тур. *bulan*), *карій* (тур. *кага*), *чалий* (тюрк. *саі*). Згодом вони поширилися і в західнослов'янських мовах, зокрема в польській.

Замкнену своєрідну групу в системі назв кольорів утворюють слова, пов'язані з явищами природи, з погодою, які частиною свого значення передають світлову гаму (природне освітлення, його мінливість). Тут можна теж виділити первинні, уже немотивовані назви: *св'їтлий, ясний* (про день, ніч) — М, 232 (1732), М, 55 (1730) і мотивовані: *м'їсячний (м'їсячна ніч)* — ЖХ, 23 (1722). Цікаві утворення із суфіксом **-оват-**, що з часом набував семантичної прозорості — *св'їтловатий, ясноватий*: «ночь такъ же тепла, св'їтловата, а по сторонамъ громъ» — М, 195 (1732); «Ден былъ спе(р)ва хма-ре(н), а послѣ ясна(т)» — М, 102 (1758).

Первинні світлові назви вживаються також у дієслівних, прислівникових та іменних формах, збагачуючи тим самим динамічні можливості вираження світлових барв (у формах стану, процесу, предметності, ознаки тощо): *св'їтло, ясно, вияснитися, вияснитися, вияснилось, св'їтлость, ясность*. Наприклад: «Сегодня до полудня было похмурно, а по полночи свѣтло и холодновато» — М, 323 (1729); «Хмара розошла(с) и ясно стало» — М, 37 (1748); «День был ...хмарен, а зараз вияснился» — М, 33 (1741); «К св'їту вияснилось» — М, 127 (1746); «Стало вияснюватись» — М, 140 (1731); «Такою св'їтлость на воздуху чинило, якая бывает подъ время м'їсячных ночей» — ЖХ, 23 (1722); «День подобній былъ тихостію, ясностію» — М, 325 (1740).

Антонімом до слова *ясний* виступає прикметник *темний*: «Ночь темна зъ дожчемъ» — М, 18 (1730).

Світлові назви стали допоміжним матеріалом в оформленні певної колірної ознаки за інтенсивністю (типу *темнозелений, св'їтлобуланий, яснобуланий*) або ж позначають лише ступінь інтенсивності кольору: *темний, темноватий*.

Від основ деяких первинних (або немотивованих) назв кольорів в українській мові

XVIII ст. поширилися назви конкретних предметів за характерними кольоровими ознаками (речовини, матеріалу тощо). Серед них у діаріушах зокрема представлені: а) назви складових частин яйця: *бѣлокъ* — М, 308 (1723); *жовтокъ* — М, 39 (1726); б) назви одягу: *бѣлякъ* (*билякъ*) «кожух, критий білою габою, білий габяк» — ЖК, 180 зв., 208 (1723); *сѣряк* «свита, пошита з сірого домотканого сукна» — ЖХ, 178 (1742); в) назви деяких риб і напоїв: *бѣлизна* — ЖХ, 406 (1749); *сивуха* «горілка нижчого гатунку» — М, 246 (1728). Конкретні предмети можуть називатися також абстрактними іменниками кольору, як-от: *бѣль* «білі нитки» — М, 31 зв. (1748) чи *бѣль* «біла тканина», «білі нитки» (XV—XVIII ст.).

Від кореневих кольорових назв походили дієслова, а на їх основі абстраговані іменники, пор. *бѣлити* «робити білим» (з XVII ст.) — *бѣленя* (XVII ст.), *бѣління* (XVIII ст.): «Полоте (н)... для білѣння приела (н) ни (х) сувоев б» — М, 3і зв. (1748).

Зберігши основні структурно-семантичні типи назв кольорів, українська мова протягом XIX—XX ст. невпинно збагачувалася серіями нових утворень¹². Особливістю первинних (простих, невмотивованих) назв було те, що вони розвивалися на основі урізноманітнення граматичних форм передачі кольорової ознаки (як це було з світловими назвами у XVIII ст.): поширювалися дієслова (*біліти*, *сіріти*, *чорніти*), дієприкметники (*пожовклий*, *поруділий*), прислівники (*зелено*, *червоно*), іменники (*червоність*, *білизна*, *голуби́нь*). Прикметники із суфіксами *-уват-*, *-юват-*, *-ав-*, *-яв-* вказували на частковий (неповний) вияв ознаки, тому стали виступати як позначення відтінків у складних кольорових назвах (*зеленаво-жовтий*, *синювато-білий*). З'явилися складні назви на основі простих кольорів, у яких перший компонент містив суб'єктивну оцінку (*ніжно-голубий*, *зловісно-червоний*), елемент образно-відчуттєвого сприймання (*соковито-зелений*, *казково-голубий*).

Незмінно поширюється коло вторинних (мотивованих) назв, оскільки в орбіту включається безліч предметів із специфічними кольоровими ознаками. Значна частина цих слів тепер виступає частинами складних назв, що передають відтінки (*бузково-синій*, *оливково-зелений*, *попелясто-синій* та ін.). Від деяких мотивованих кольорових назв стали також утворюватися похідні дієслова та прислівники. Пор.: *кривавий* — *криваво* — *кривавити* — *кривавитися*, *золотий* — *золотити* — *золотитися*, *половий* — *половіти*, *малиновий* — *малиново*, *веселковий* — *веселково* та ін. Лексика на означення кольорів помітно поповнилася здрібнілими й пестливими назвами різного ступеня творення (*біленький*, *білявенький*, *вишневенький*, *голубенький*, *сіренький* та ін.).

Слід відзначити також певну нерівномірність у розвитку складу розглянутих назв в українській мові. На сьогодні поступово скорочується кількість назв масті, які становили раніше досить розгалужену групу. Однак вони не зникли безслідно, а підготували ґрунт для появи аналогічних структурно-семантичних моделей серед назв на означення кольорів.

¹² Детальніше про це див.: *Кривенко А. П.* Семантична структура назв кольорів з української мови. — «Славистичний збірник». К., 1963, с. 97-111; *Франчук В. Ю.* Структурно-семантичні особливості деяких складних прикметників. — Граматичні та стилістичні студії з української і російської мов. К., 1965, с. 108-112.